

Kronik: Farlige forestillinger

Solvej Berlau og Tine Brøndum. Auschwitz-dag. Forestillinger om andre mennesker er ikke i udgangspunktet farlige. Men de har et iboende potentiale, der under bestemte betingelser kan udvikle sig i negativ retning. Auschwitz er et godt sted at starte, hvis man vil diskutere, hvordan vi sikrer, at forestillingen om »de andre« forbliver ufarlig.

Af Solvej Berlau, cand.scient.soc., og Tine Brøndum, cand.mag., DIIS, Holocaust og folkedrab
Tirsdag den 26. januar 2010, 22:30

I dag for 65 år siden blev Auschwitz-Birkenau, den berygtede nazistiske udryddelseslejr, befriet af sovjetiske tropper. I Auschwitz myrdede nazisterne i løbet af 2. Verdenskrig mere end en million mennesker. I Danmark kaldes den 27. januar for Auschwitz-dag, og over hele landet afholdes arrangementer med fokus på folkedrab - fortidige såvel som nutidige. I år er dagens samlende tema »farlige forestillinger«, og det handler derfor om de mekanismer, som kan bane - og i mange tilfælde allerede har banet - vejen for regimers brutale overgreb på forskellige befolkningsgrupper.

Nu er forestillinger om andre mennesker jo ikke som udgangspunkt farlige. Det er derimod helt almindeligt og menneskeligt at gøre sig forestillinger om andre. Både om dem, man kender, og dem, man ikke kender. Forestillinger er, som udtrykket angiver, begrænset af, hvad vi kan »stille for os«, og i de fleste tilfælde er vores »for-domme« - altså de meninger, vi danner os, før vi lærer en given person at kende - en helt almindelig og harmløs måde at navigere i verden på. Men i nogle tilfælde udvikler almindelige forestillinger sig til fastlåste og unuancerede generaliseringer om »de andre«. Det er disse forestillinger, der under særlige betingelser kan blive farlige. Så når vi diskuterer farlige forestillinger i forbindelse med folkedrab og Auschwitz-dag, må vi spørge til, hvornår forestillinger bliver farlige, samt hvad forholdet er mellem det, vi forestiller os, og det, vi gør?

Farlige forestillinger om »de andre« leder langt fra altid til folkedrab, men omvendt akkompagneres netop folkedrab ofte af stereotype og dehumaniserende forestillinger, hvor en anden gruppe - »de andre« - fremstilles som fundamentalt anderledes end »os«. Vi kender dehumanisering fra bl.a. den nazistiske ideologi, hvor jøderne blev udskilt og fremstillet som undermennesker. Men eksempler fra historien viser, at udskilning er foregået efter mange forskellige kategorier, herunder bl.a. race, etnicitet, religion og nationalitet: På samme måde som nazisterne fremstillede jøder som rotter og kræftsvulster, betegnede hutuer under folkedrabet i Rwanda tutsierne som kakerlakker, mens stalinister i Sovjetunionen fremstillede deres modstandere som insekter, smuds og skidt. Ofre for den nuværende konflikt i Darfur kaldes slaver af deres overgrebsmænd og udskilles dermed også som undermennesker.

Når man sammenligner mennesker med skadedyr, kategoriserer man dem som ikke-menneskelige. Man skaber således en virkelighed, hvor offergruppen bliver placeret i »the outgroup«, altså i den kategori der udelukker »dem« fra »os«. Og når mennesker umenneskeliggøres, er det nemmere at fratage dem basale rettigheder, som eksempelvis retten til liv: Det er groft sagt lettere at dræbe en rotte end et menneske.

Når vi taler om forholdet mellem dehumanisering og overgreb, er det endvidere værd at overveje, om det er forestillingen eller handlingen, der kommer først. Er den dehumaniserende forestilling om »de

andre« en betingelse for brutaliteten? Eller er det den brutale praksis, der fører nødvendigheden af dehumaniserende forestillinger med sig - så forestillingen bliver en følge af masse mord? Her kan nok ikke gives et enten-eller; det er snarere vigtigt at være opmærksom på processernes gensidighed.

Grupper definerer sig ofte ud fra det, de ikke er, altså ved afstandtagen fra elementer, der ikke indgår i fællesskabet. Og når en bestemt minoritet fremstilles negativt eller udskilles som en indre fjende, indgår det ofte i en større fortælling om, hvad der er godt og dårligt for den øvrige befolkning. For at denne negative fremstilling skal blive farlig - dvs. vinde udbredelse og virke mobiliserende - er det desuden nødvendigt, at den vækker resonans i den bredere befolkning. Fremstillingen af særlige grupper som samfundsfjender er derfor ofte et led i en proces, der søger at forklare og »ordne« en kaotisk krisesituation. Det var fx tilfældet med nazisternes fremstilling af jøderne som årsag til Tysklands nederlag i 1. Verdenskrig og den efterfølgende økonomiske nedgang. Her voksede nationalismen - og jødehadet - i takt med krisen.

Behovet for en håndgribelig (og angribelig) fjende, som kan forklare den herskende uorden, kan fx have sit afsæt i racismens verdensbillede. Eller den kan formes af den organiske nationalismes vision om det perfekte samfund, hvor eksistensen af en given gruppe antages at stå i vejen for den »rene etniske nation«. Uanset den bagvedliggende ideologi er den uhyggelige logik, at når en gruppe fremstilles som årsagen til samfundets problemer, er løsningen udryddelse. Det er dét, der kendetegner folkedrab.

Overvejelser om dehumaniseringsprocesser fører til spørgsmålet om, hvorvidt og hvornår mere almindelige forestillinger om racemæssige, nationale eller etniske grupper bliver farlige? I en konstruktivistisk optik er præmissen i udgangspunktet uholdbar, simpelthen fordi sådanne forestillinger postulerer eksistensen af entiteter, der ikke findes »i virkeligheden«. Snarere er disse kategorier konstrueret netop for at skabe sammenhæng og fællesskaber. Race, nationalitet og etnicitet er med andre ord noget, vi gør gældende, snarere end noget der er naturligt givet. Men spørgsmålet er fortsat, hvornår forestillinger om disse grupper - sociale konstruktioner eller ej - bliver farlige i mere prægnant forstand.

Orienterer man sig i forskningen i fordomme, stereotyper og had, betones det, at man har at gøre med attituder, som er mere eller mindre irreversible. Dvs. at hadefulde eller fordomsfulde personers forestillinger stort set er uimodtagelige for korrektion. Ifølge psykologen Robert Allport er fordomme aktivt resistente i forhold til al evidens, som kan underminere dem. Det er med en lignende pointe, at Sartre skriver om antisemitten: »Han går ud fra en bestemt idé eller forestilling om jøden og dennes natur og rolle i samfundet. Det er ikke hans erfaring, der leverer hans forestilling om jøden, men forestillingen som forklarer hans erfaring«.

Inddrager vi ovenstående i diskussionen om, hvornår almindelige forestillinger bliver farlige, er svaret måske, at det bliver de, når man ikke kan - eller vil - forestille sig individer fra den givne gruppe som andet og mere end eksemplarer af den generelle kategori. Når man ser og behandler »de andre« alene som eksemplarer af den forestillede race eller etniske gruppe. Som når man kalder alle jøder for Sara eller Israel og giver dem et nummer i stedet for et navn. Her forestilles »den anden« at gøre, hvad han eller hun er, snarere end at være, hvad vedkommende gør.

I sine undersøgelser om antisemitismen kommer Sartre også ind på, at den gennemsnitlige antisemit aldrig havde mødt en jøde. Det er i forlængelse heraf værd at se på fordomfuldhedens praksis; for den handler ikke mindst om den viden og de personlige møder, man ikke opsøger. Denne indsigt er sandsynligvis også aktuel i hjemlige debatter om forskellighed på områder som religion, beklædning og kultur. Her er det interessant at overveje, om vi virkelig har mødt de mennesker, vi gør os forestillinger om.

Som angivet til at begynde med er forestillinger om andre mennesker ikke i udgangspunktet farlige. Men vores gensidige forestillinger har et iboende potentiale, der under bestemte betingelser kan udvikle sig i negativ retning. Det er derfor, »farlige forestillinger« er relevante at diskutere i forbindelse med Auschwitz-dag, som netop i år handler om at sætte folkedrabets bagvedliggende mekanismer og processer på dagsordenen. Og det er oplagt at benytte dagen til at sætte fokus på såvel historiske eksempler som aktuelle politiske debatter. Med andre ord er i dag et godt sted at starte, hvis man vil diskutere, hvordan vi sikrer, at forestillingen om »de andre« forbliver ufarlig.